

kitabistyki / red.: Joanna Kulwicka-Kamińska, Czesław Łapicz, Galina Miškinienė. – Toruń: Wydawnictwo: Adam Marszałek, 2018. – Т. 1. – С. 189–202.

3. Крывіцкі, А.А. Дыялекталогія беларускай мовы / А.А. Крывіцкі. – Мінск: Вышэйшая школа, 2003. – 294 с.

4. Несцяровіч, В.І. Вакалічныя рысы арабскаграфічнага помніка 1820 г. як дыялектныя маркеры / В.І. Несцяровіч // Беларуская лінгвістыка. – 2019. – Вып. 82. – С. 10–19.

5. Нарысы па беларускай дыялекталогіі / Пад рэд. Р.І. Аванесава. – Мінск : Навука і тэхніка, 1964. – 415 с.

6. Тарэлка, М.У. Мова аднаго кітаба і старабеларуская кірылічная пісьмовая традыцыя / М.У. Тарэлка // Беларуская лінгвістыка. – 2011. – Вып. 66. – С. 33–39.

Н.В. Паляшчук (Мінск)

ДЗЕЯСЛОВЫ ЗАГАДНАГА ЛАДУ Ў ФУНКЦЫІ ПРСТАГА ДЗЕЯСЛОЎНАГА ВЫКАЗНІКА

У дадзеным артыкуле, які падрыхтаваны ў межах планавай тэмы аддзела гісторыі беларускай мовы “Даследаванне лексічнага і граматычнага ладу старабеларускай пісьменнасці”, прыведзены вынікі назіранняў над простымі дзеяслоўнымі выказнікамі, выражанымі дзеясловамі загаднага ладу, і адметнасцямі іх функцыянавання ў тэкстах дзелавога, свецка-мастацкага, рэлігійнага зместу, створаных у XIV–XVIII стст. на старабеларускай літаратурна-пісьмовай мове.

1. Просты дзеяслоўны выказнік прадстаўлены дзеясловамі загаднага ладу 2-й ас. адз. і мн. л. У адзіночным ліку выкарыстоўваліся а) дзеясловы з канцавым *-и* (націскным / ненаціскным) пасля аднаго зычнага тыпу *бери, иди, остави, удари: стережи абысь не пила вина ани сикера* (Хран., 184). У тэкстах XVI–XVII стст. “такія формы выкарыстоўваліся як пэўны стылістычны сродак у малітвах, у зваротах да Бога, да значных і важных асоб, надаючы выказванню адценне ўзнёсласці і ўрачыстасці” [2, с. 216]; б) дзеясловы без канцавога *-и* тыпу *будь, збавь, хваль, положь*, якія пачалі паслядоўна фіксавацца ў XV ст., а пазней набылі статус нормы: *будь вам дяка от витезеи* (Трыст., 105). Іх адлюстраванне ў перакладных тэкстах з’яўляецца сведчаннем таго, што яны замацаваліся ў старабеларускай літаратурна-пісьмовай мове пад уплывам польскай мовы; в) дзеясловы са спалучэннем зычных з наяўным або адсутным канцавым *-и* тыпу *сожми, умолкни, наполнь, молвь: рекле^м ему, оумолкни, и оути^мся* (Каліст, II, 516–52); г) дзеясловы з прыстаўкай *вы-*, пры гэтым канцавы *-и* захоўваўся пасля спалучэнняў зычных (*выпусти*), пасля аднаго зычнага мог захоўвацца / адпадаць (*вызволи – вызволь*): *выбе^р муже^с... правду милуючи^х* (Бельск., 476); д) дзеясловы з канцавым *і*, які меў варыянтную перадачу на пісьме (гл. ніжэй); пры гэтым “Аповесць аб Трыстане” названа “бадай, адзіным, помнікам старабеларускай пісьменнасці” [2, с. 220], дзе адлюстраваны

сцягнутыя формы тыпу *ни*: *би чоломъ королю* (Трыст., 9). Да адметнасцей ужывання падобных форм даследчыкі адносяць іх выкарыстанне ў сказах, дзе дзеянне, абазначанае дзеясловам у функцыі выказніка, адносіцца да 3-й ас., і ў безасабовых сказах (адзначаецца абмежавана) [4, с. 285–286].

У мн. л. як простыя дзеяслоўныя выказнікі функцыянавалі дзеясловы загаднага ладу а) з націскам на канчатку тыпу *зовите, спите, боронѣте, пойдете: не говорѣте вы сего* (Чэцця, 139б); *возмите его вы* (Пак. Хр., 19б); *на^м писмо разочтете* (Пак. Хр., 33б). Адзначаецца перавага форм на *-ите* ў выданнях Ф. Скарыны; у В. Цяпінскага яны строга адпавядаюць царкоўнаславянскім формам на *-ѣте*, а ў Евангеллі Каліста прадстаўлены толькі формы на *-ѣте*; у асобных тэкстах дзеясловы з пералічанымі канчаткамі функцыянуюць паралельна [2, с. 225]; б) з націскам на аснове тыпу *видѣте, дайте, обачте: видѣте Царя Саломона* (Скар. ПП, 5б).

Дзеясловы загаднага ладу 1 ас. мн. л. у названай сінтаксічнай функцыі выступалі а) першапачаткова з канчаткам *-мъ*, перад якім тэматычным галосным быў *и* або *е* (*ѣ*) тыпу *поедимъ, станемъ, хвалѣмъ: Пойдимъ же до молитовъ* (Гарм., 47); б) з канчаткам *-мо*, які замацаваўся ў формах, што ў 2-й ас. адз. л. заканчваліся на зычны (*будѣмо, станѣмо*), *ј* (*слухаймо, уделаимо*), на галосны (*идѣмо, чтѣмо*): *радостнымъ поутемъ подѣмо* (Чэцця, 139). Такія формы былі распаўсюджаны: калі ў канцы XV ст. яны кваліфікаваліся як варыянтная норма, аб чым сведчыць “Чэцця”, то ў канцы XVI ст. і ў XVII ст. “утвараюць ярка выражаную пісьмовую норму” [2, с. 222]; в) з канчаткам *-мы* (*обачмы, разошлемы*), пашырэнне якога звязана з польскамоўным уздзеяннем і які ў асноўным рэпрэзентуецца ў перакладных свецка-мастацкіх і рэлігійных тэкстах: *шукати^имы о^м бога вспоможет^ия* (Алекс. XVII, 13б).

Дзеясловы 3-й ас. адз. і мн. л. як простыя дзеяслоўныя выказнікі прадстаўлены аналітычнымі формамі, якія ўключалі ў свой склад часціцу і дзеяслоў цяперашняга або будучага простага часу. У ролі формаўтваральных часціц адзначаны: а) *нехай* (утворана ад дзеяслова *нехати* ‘дазволіць, дапусціць’), якая адлюстроўваецца на пісьме з першай палавіны XIV ст. (Грамата князя Альгерда 1342 г.) і вылучаецца частотнасцю ужывання ў помніках рознай жанравай прыналежнасці з сярэдзіны XV ст.: *нехай присягнетъ, а я безчестье заплачу* (КЗ, 364, 1484); *нехай ся на свежих збодают* (Трыст., 90); *неха^с зо мною поиграе мо^с бедитель* (Зб. 81, 38); б) *да*, якая ў ранні перыяд развіцця старабеларускай літаратурна-пісьмовай мовы, як сведчаць назіранні, ужывалася ў розных жанрах, у пазнейшы перыяд яе выкарыстанне было абумоўлена стылістычнымі мэтамі: *да падоум^и идоли ваши на землю* (Чэцця, 64б); в) *атъ* (*атъ*), якая з’яўлялася спадчынай агульнаўсходнеславянскай мовы і пераважала ў рэлігійных тэкстах: *атъ приидет^и на мя мл^срдье твое* (Пс. XVI, 119б).

2. Улічваючы стылявыя рысы старабеларускіх рукапісных і друкаваных тэкстаў, можна сцвярджаць, што ў адносінах рэпрэзентацыі выказнікаў, выражаных дзеясловамі загаднага ладу, вылучаюцца ў першую чаргу тэксты рэлігійнага і свецка-мастацкага зместу. Так, напрыклад, па назіраннях І.П. Клімава, загадны лад у перакладзе на беларускую мову Евангелля В. Цяпінскім прадстаўлены ў асноўным формамі 2-й ас. адз. і мн. ліку тыпу *будь, киньсе, помози, будьте, просите*, што абумоўлена спецыфікай помніка; вельмі рэдка сустракаюцца формы 1-й ас. мн. л. з канчаткам *-мо* тыпу *идимо*, формы 3-й ас. адз. і мн. л. выражаюцца выключна апісальна (*нехай дасть*) [1, с. 135]. У перакладах Ф. Скарыны формы 1-й і 2-й ас. загаднага ладу з’яўляюцца выказнікамі ў аднастаўных сказах, аналітычныя формы 3-й ас. галоўным чынам з часціцай *да* і радзей з *нехай* – у двухастаўных сказах [5, с. 17]. Формы 1-й ас. мн. л. тыпу *помогаймо, чуймо* ўжывальныя ў Евангеллі Каліста: імі “аўтар у лік выканаўцаў з адпаведных дзеянняў уключае сябе і сваіх чытачоў” [2, с. 222].

У свецка-мастацкіх помніках дзеясловы загаднага ладу ў якасці выказнікаў складаюць неад’емную частку моўнага афармлення дыялогаў: *рече Бову: Даи ти Бог зло, чому еси убил кухара? И рече Бово: Пане, выслухай мя... Не меи ми за зле* (Бава, 150); выкарыстоўваюцца ў складзе устойлівых выразаў *богъ тя уховай, ми богъ помози*. У “Гістарычных запісках” Ф. Еўлашоўскага маюць месца простыя дзеяслоўныя выказнікі, выражаныя дзеясловамі загаднага ладу а) 2-й ас. адз. ліку тыпу *бойсе, пытай, блокгослови* (ужыта адзін раз); б) 3-й ас. адз. л. з часціцамі *бодай* (*бода^s не пренеслы*), *нехай* (*неха^s буде*), *нехъ* (*не^x о^mда*) [6, с. 73]. У “Хроніцы” М. Стрыйкоўскага адзначаны адзінкавы выпадак архаічнай формы загаднага ладу 1-й ас. парнага л. дзеяслова *пойти*: *поневаже^c мне невинне^h по^sдева до монастыра печерско²* (Стрыйк., 469) [7, с. 58].

У дзелах помніках пашыраны выказнікі, выражаныя аналітычнымі формамі 3-й ас. з часціцай *нехай*. У тэкстах, дзе перадаецца зварот да адной асобы / некалькіх асоб, фіксуюцца і формы 2-й ас. Гэта пацвярджаецца экзэмпліфікацыяй, напр., з пасланняў палачан жыхарам суседніх тэрыторый: *Веръ пану Ганусу Филиповичю* (ПГ, II, 125, 1465); *ваш(а) м(и)л(о)^cть, даите ему справедливость* (ПГ, II, 157, 1475); з судовых выракаў: *Пане Лебедю, не би ты мене больше^u того* (КВЗС, 105, 1539). У тэксце Статута Вялікага Княства Літоўскага 1588 формы 2-й ас. прадстаўлены “выключна ў зваротах да Бога” [3, с. 314]; апісальныя формы з часціцай *нехай* абмежаваны двума выпадкамі ў заканадаўчых артыкулах [3, с. 315]: *неха^s звыклы^s поступокъ права теръпитъ* (Ст. 1588, 69); іх таксама знаходзім ў цытаце з Бібліі аб праведным судзе і суддзях, змешчанай у ніжняй частцы тытульнага ліста Статута (*Смотрите, што маєте чинити... А справу^u те все шире*), і ў “Панегірыку гербу Льву Сапегі” А. Рымшы (*Живите жъ, Сапегове, вси въ многие лета...*). Спарадычна

ўжываюцца дзеясловы 2-й ас. загаднага ладу ў ролі выказніка і ў “Судзібніку караля Казіміра” (артыкулы 3, 5, 7, 8): *того вину свою бери* (арт. 3); *заплати жъ, а того ищи* (арт. 8). У “вялікіх” жанрах дзелавой пісьменнасці для выражэння абавязковасці (неабходнасці) выканання прынятых распараджэнняў, пастаноў, заканадаўча зацверджаных норм і правіл паказальнымі былі спалучэнні дзеяслова *мети* (*имети*) у асабовай форме і інфінітыва, інфінітывы, спалучэнні інфінітыва з безасабова-прэдыкатыўнымі словамі, прыметнікамі тыпу *винный*.

Звяртае на сябе ўвагу варыянтнасць афармлення а) часціцы *нехай* (графічнай перадачы *j*): *херуви^м... неха^с буде^м на одно^м боку, а други^с на друго^м, обадва боки скрыни нехай закрываю^м* (Біблія, 139); *ать: ать стоить старьи миръ* (РЛА, 28, XIII–XIV) – *ать поеду самъ* (Чэцця, 104б); б) канчаткаў асабовых дзеясловаў 3-й ас. адз. і мн. л. цяперашняга і будучага часу: *нехай присягнетъ, а я безчестье заплачу* (КЗ, 364, 1484) – *нехай будетъ* (Сматр. Гр., 6) – *нехай буде^м барано^к саме^н* (Бельск., 44); в) канцавых галосных (націскных ці ненаціскных) у 2-й ас. адз. л.: *грехи твои очисти* (Варл., 126б) – *очисъть впередь внутреное* (Цяп., 32б); г) канцавога зычнага *j* у 2-й ас. адз. л. (яго графічнай перадачы): *ми ногы оумыи* (Пак. Хр., 2) – *рату^с мене тепе^р* (Стрыйк., 585б) – *роздай маетность свою* (Каліст, I, 74); д) канчаткаў у 2-й ас. мн. л.: *вернитесь дочки мои* (Зб. 262, 31) – *вернетесь дочки мои* (Зб. 262, 31), *панове мещане по^ндите с це^ркви вонъ* (КВЗС, 52б) – *панове мещане по^ндете с це^ркви вонъ* (КВЗС, 41), а таксама выкарыстання ў адным тэксце або адным аўтарам розных спосабаў выражэння аднаго граматычнага значэння дзеяслова ў ролі выказніка: *хвалемъ братя нашу надежю* (Чэцця, 48) – *станьмо прямо воде* (Чэцця, 11); *страхъ твои да не страшитъ мене* (Скар. КІ, 18б) – *Нехай со обою странъ изыйдутъ отроци* (Скар. ДЦ, 69).

Падобная варыянтнасць (якая праяўлялася як у розных тэкстах, так і ў межах аднаго) абумоўлена выпрацоўкай, станаўленнем і замацаваннем арфаграфічных і граматычных норм старабеларускай літаратурна-пісьмовай мовы, адлюстраваннем уплыву жывой народнай гаворкі, польскай і царкоўнаславянскай моў, захаваннем традыцый словаўжывання і правапісу агульнаўсходнеславянскай пісьменнасці, генезісам помніка. На неаднастайнасць пісьмовай падачы моўных адзінак, відавочна, паўплывала “свядомае імкненне зрабіць разнастайным арфаграфічнае афармленне канчаткаў, што давала чытачу па-свойму ўспрымаць іх у залежнасці ад дыялектнай прыналежнасці чытача і яго адукацыйнага ўзроўню” [2, с. 178].

Літаратура

1. Клімаў, І.П. Евангелле ў перакладзе Васіля Цяпінскага / І.П. Клімаў. – Мінск: БДУКМ, 2012. – 338 с.
2. Мова беларускай пісьменнасці XIV–XVIII стст. / А.М. Булыка, А.І. Жураўскі, І.І. Крамко, У.М. Свяжынскі. – Мінск: Навука і тэхніка, 1988. – 320 с.
3. Мякишев, В. Язык Литовского Статута 1588 года / В. Мякишев. – Краков: LEXIS, 2018. – 717 с.

4. Нарысы па гісторыі беларускай мовы / А.Я. Бірала [і інш.]. – Мінск: Дзярж. вуч.-пед. выд-ва Мін-ва асветы БССР, 1957. – 450 с.
5. Рапацэвіч, С.Я. Сінтаксіс пражскіх выданняў Францыска Скарыны: дыс. ... канд. філал. навук: 10.02.01 / С.Я. Рапацэвіч. – Мінск, 2000. – 131 л.
6. Свяжынскі, У.М. “Гістарычныя запіскі” Ф. Еўлашоўскага / У.М. Свяжынскі. – Мінск: Навука і тэхніка, 1990. – 92 с.
7. Ярмоленка, Э.В. Мова беларускага перакладу “Хронікі” М. Стрыйкоўскага пачатку XVII ст.: дыс. ... канд. філал. навук: 10.02.01 / Э.В. Ярмоленка. – Мінск, 2002. – 143 с.

Н.Ю. Перавалава (Мінск)

ВЫКАРЫСТАННЕ ЛЕКСІКАГРАФІЧНЫХ КРЫНІЦ У ВУЧЭБНЫМ ПРАЦЭСЕ

Разнастайныя слоўнікі, даведнікі і энцыклапедыі на сённяшні дзень з’яўляюцца адным з найбольш універсальных спосабаў захавання назапашаных чалавецтвам ведаў. Усе існуючыя слоўнікі – ад першых рукапісных гласарыяў да шматтомных сучасных выданняў – раскрываюць нам таямніцы роднага слова, дзякуючы якому мы пазнаём Сусвет.

Гістарычны слоўнік кожнай мовы ў першую чаргу з’яўляецца надзейнай крыніцай для вывучэння слоўнікавага складу мовы мінулых эпох. На яго абапіраюцца разнастайныя даследаванні ў галіне мовазнаўства. “Гістарычны слоўнік беларускай мовы” – першы і пакуль адзіны ў беларускай лексікаграфіі даведнік, у якім максімальна поўна даецца тлумачэнне і граматычная характарыстыка лексікі старабеларускай літаратурна-пісьмовай мовы. Слоўнік выходзіў з 1982 па 2017 г. Крыніцамі фактычнага матэрыялу сталі помнікі старажытнай беларускай пісьменнасці XIV–XVIII стст. Гэты прамежак часу дакладна вызначаецца агульнай перыядызацыяй гісторыі беларускай мовы. Рубеж XVIII ст. аддзяляе старажытную беларускую літаратурна-пісьмовую мову ад новай. У 37 выпусках слоўніка лексікаграфічную апрацоўку атрымалі звыш за 75 тысяч слоў, якія прадстаўлены ў помніках старабеларускай пісьменнасці розных жанраў. Усяго ж картатэка налічвае 1 мільён 60 тысяч картак.

Слоўнік змяшчае агульную лексіку ўсіх часцін мовы. Загаловачныя словы размяшчаюцца ў алфавітным парадку і падаюцца ў зыходных формах. Значэнне слова тлумачыцца адпаведнымі эквівалентамі сучаснай беларускай літаратурнай мовы або апісальна. Значэнні мнагазначных слоў падаюцца асобна. Кожнае слова і кожнае асобнае яго значэнне ілюструецца цытатамі з пісьмовых помнікаў. Ілюстрацыйны матэрыял падаецца з захаваннем важнейшых графіка-арфаграфічных асаблівасцяў арыгінала.

Матэрыялы слоўніка і яго картатэкі выкарыстоўваліся пры падрыхтоўцы новых тыпаў слоўнікаў у беларускай гістарычнай лексікаграфіі – “Падручнага гістарычнага слоўніка субстантыўнай лексікі” і “Кароткага гістарычнага слоўніка беларускай мовы” А.М. Булыкі.